

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЮҚОРИ ВА УРТА ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БЕРДАҚ НОМИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**“Ижтимоий иқтисодиёт” факультет
“Педагогика ва психология” кафедраси**

Сагиндикова Наргиза Жубаткановна

Нукус-2016

Тема: Тафаккур

Режа:

1. Кириш

2. Асосий булим

А) Тафаккур хакида тушунча

Б) Тафаккур буйича олимлар тадйиёти ва таърифлари

В) Тафаккур операциялари

Г) Тафаккур сифатлари

3. Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар

Тафаккур

Тафаккур деб нарса ва ҳодисалар ўртасидаги энг муҳим боғланишлар ва муносабатларнинг онгимизда акс эттирилишига айтилади.

П.И.Ивановнинг дарслигида *«тафаккур инсоннинг шундай ақлий фаолиятидирки, бу фаолият воқеликни энг аниқ, тўлиқ, чуқур ва умумлаштириб акс эттиришга (билишга), инсонни тагин ҳам оқилона амалий фаолият билан шугулланишига имкон беради»* деб таърифланади.

М.В.Гамезо томонидан *«тафаккур воқеликнинг умумлашган ҳолда ва сўз ҳамда ўтмиш тажриба воситаларида акс эттирилиши»* эканлиги баён қилади

А.В.Петровский таҳрири остидаги дарсликда тафаккурга қуйидагича таъриф келтирилади: *«Тафаккур – ижтимоий сабабий, нутқ билан чамбарчас боғлиқ муҳим бир янгилик қидириш ва очишдан иборат психик жараёндир, бошқача қилиб айтганда, тафаккур воқеликни анализ ва синтез қилиш, уни бавосита ва умумлаштириб акс эттириш жараёндир»*

О.К.Тихомировнинг дарслигидаги *«Тафаккур – бу ўз маҳсулоти билан воқеликни умумлаштириб, бавосита акс эттиришни характерлайдиган умумлаштириш даражаси ва фойдаланадиган воситаларга ҳамда ўша умумлашмалар янгилигига боғлиқ равишда турларга ажратишдан иборат жараён, билиш фаолиятидир»*.

П.Я.Гальперин фикрига кўра, тафаккур –бу ориентирлаш-тадқиқот фаолияти, ориентировка жараёндир, яъни ориентировка-жараён, ориентировка фаолият

Тафаккур операциялари қуйидагилардан иборат:

Анализ , синтез, таккослаш, абстракциялаш, таснифлаш, умумлаштириш, тизимга солиш.

Анализ – шундай бир тафаккур операциясидирки унинг ёрдами билан биз нарса ва ҳодисаларни фикран ёки амалий жиҳатдан хусусиятларини таҳлил қиламиз.

Синтез – шундай бир тафаккур операциясидирки, биз нарса ва ҳодисаларнинг анализда бўлинган, ажратилган айрим қисмларини, бўлакларини синтез ёрдами билан фикран ва амалий равишда бирлаштириб, бутун холига келтирамиз.

Таққослаш – шундай бир тафаккур операциясидирки, бу операция воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқланади.

XIX-XX асрларда яшаган олим **К.Д.Ушинский** таққослаш жараёни борасида қуйидагиларни таъкидлаган:

“Агар сиз табиатни бир нарсасини равшан тушуниб олишни истасангиз, унинг ўзига жуда ўхшаш бўлган нарсалардан тафовутини топингиз ва унинг ўзида жуда узоқ бўлган нарсалар билан ўхшашлигини топингиз. Ана шунда сиз шу нарсанинг энг муҳим белгиларини пайқаб оласиз, демак шу нарсани тушуниб оласиз”

Таққослаш операцияси икки хил йўл билан амалга ошиши мумкин:

а) амалий аниқ нарсаларни бевосита солиштириш;

б) назарий тасаввур қилинаётган образларни ва нарсаларни онгда фикран таққослаш.

Абстракция – шундай фикр тафаккур операциясидирки, бу операция ёрдами билан моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини фарқлаб олиб, ана шу хусусиятлардан нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган иккинчи даражали хусусиятларини фикран ажратиб ташлаймиз.

Умумлаштириш – тафаккурда акс этган бир туркум нарсаларнинг, ўхшаш муҳим белгиларнинг шу нарсалар тўғрисидаги битта тушунча қилиб, фикрда бирлаштириш демакдир.

Психологияда умумлаштиришнинг қуйидаги икки тури ажратиб кўрсатилади:

- **Тушунчали умумлаштириш-** предметлар объектив муҳим белги асосида умумлаштирилади.
- **Ҳиссий-конкрет умумлаштириш-** умумлаштиришда эса предметлар топириқ талабига биноан ташиқ белги билан умумлаштирилади.

- **Конкретлаштириш** – ҳодисаларни ички боғланиш ва муносабатлардан катъий назар бир томонлама таъкидлашдан иборат фикр юритиш операциясидир.
- **Психологлар тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда конкретлаштириш одамда икки хил вазифани бажаради:**
- **Биринчидан, умумий абстракт белгининг якка объектга тадбиқ этиш амалга оширилади;**
- **Иккинчидан, конкретлаштириш умумий ва якка белгилар камроқ бўлган умумийликни очишда ифодаланади .**
- **Классификациялаш** – бир туркум ичидаги нарсаларнинг бир-бирига ўхшашлигига ва бошқа туркумдаги нарсалардан фарқ қилишига қараб нарсаларни туркумларга ажратиш тизимидир.
- **Системалаштириш** – тизимга солиш шундан иборатки, бунда айрим нарсалар, фактлар, ҳодиса ва фикрлар муайян тартибда макондаги, вақтдаги тутган ўрнига ёки мантикий тартибда жойлаштирилади
- **Таълимида ўзлаштирилган билимларни тизимга солиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у қуйидаги босқичларда амалга оширилади:**
- **Биринчи босқичда** билимлар дастлаб предметларнинг боблари, қисмлари бўйича, сўнг яхлит ҳолда ўқувчи онгида тизимлашади.
- **Иккинчи босқичда** бир-бирига ўхшаш предметларга оид билимлар фикран тартибга солинади.
- **Учинчи босқичда** бир неча предметлар юзасидан тўпланган билимлар маълум тартибга тушади, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари ажратилади. **Тўртинчи босқичда** дарсдан ва мактабдан ташқари машғулотларда эгалланган билимларни тизимлаштириш назарда тутилади.

Тафаккур шакллари – ҳукм, хулоса чиқариш, тушунча.

Ҳукм-нарс ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр деб аталади.

Чин ҳукм-нарс ва ҳодисаларда воқеликда ҳақиқатан ўзаро боғлиқ бўлган белгилар, аломатлар ҳукмларда боғлиқ равишда кўрсатиб берилса ёки

воқеликда бир-биридан ажратилган нарсалар ҳукмларда ажратиб кўрсатилган ҳукмдир.

Хато ҳукм-моддий оламда ҳақиқатдан боғлиқ бўлмаган нарса ҳукмда боғлиқ қилиб кўрсатилган ҳукм.

Борлиқдаги нарсалар, ҳодисалар ва воқеликни миқдорига уларнинг бирор ҳукмда акс эттирилган алоқа ва муносабатларига қараб, ҳукм қуйидаги турларга бўлиниши мумкин:

- ❖ ҳукмлар объектив воқеликни акс эттирилишига қараб: **чин ёки хато ҳукм;**
- ❖ ҳукмлар сифатига кўра: **тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм;**
- ❖ ҳукмларнинг миқдорига қараб: **якка, жузъий, хусусий ва умумий ҳукмга;**
- ❖ ҳукмларнинг муносабатига кўра: **шартли, айрувчи, ва қатъий ҳукмларга;**
- ❖ ҳукм **тахминий кўринишига эга бўлиши ҳам мумкин**
- ❖ **Тасдиқловчи ҳукм -нарса билан белгининг алоқаси боғлиқлиги борлиги акс эттирилган ҳукмга айтилади.**
- ❖ **Якка ҳукм -якка, ёлғиз нарса ва ҳодиса тўғрисидаги ҳукмга айтилади. Тошкент – Ўзбекистон Республикаси пойтахтидир.**
- ❖ **Жузъий ҳукм -белгининг бирор туркумигагина тааллуқлилигини тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм.**
- ❖ **Умумий ҳукм-бир туркумдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳаммаси тўғрисида тасдиқлаб, ёки инкор қилиб айтилган ҳукм**
- ❖ **Шартли ҳукм-ҳукмда нарса ва ҳодиса белгисининг борлигини муайян шароитларда тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган ҳукм**
- ❖ **Айрувчи ҳукм** Ҳукмда нарсалар ва ҳодисалар бир неча белгига нисбатан берилиб, шу белгилардан фарқи битта унга тегишли бўлган
- ❖ **Қатъий ҳукм-нарса билан белги ўртасидаги алоқанинг бор ёки йўқлиги қатъий шаклда акс эттирилган ҳукм**

Психологияда ҳукмлар иккита асосий йўл билан ҳосил қилиниши таъкидлаб ўтилади:

- **Биринчи йўл**, билан ҳукм ҳосил қилинганда идрок қилиш зарур бўлган нарсаларнинг бевосита ўзи ифодаланади.
- **Иккинчи йўл**, билан эса бевосита мулоҳаза юритиш ёрдами билан ҳукм амалга оширилади.
- **Хулоса чиқариш**
 - шундай тафаккур шаклидирки, бу шакл воситаси билан биз икки ёки ундан ортиқ ҳукмлардан янги ҳукм ҳосил қиламиз.
 - **Хулоса чиқариш уч турга бўлинади:**
 - **Индуктив хулоса чиқариш** – бу хулоса чиқаришнинг шундай мантикий усулидирки, бунда бир неча якка ва айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади, ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратилади.
 - **Дедуктив хулоса чиқаришда** умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун барча металллар электр токини ўтказди. Темир металдир. Демак, темир ҳам электр токини ўтказди.
 - **Аналогия** деб нарс ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш шаклига айтилади.
 - **Тушунча** деганда биз нарс ва ҳодисаларнинг энг муҳим ва энг асосий хусусиятларини акс эттиришни тушунамиз.
 - **Одатда тушунчалар моҳияти жиҳатидан қуйидагиларга ажратилади:**
 - **Конкрет тушунча**- алоҳида олинган бир бутун нарсага алоқадор тушунча
 - **Абстракт тушунча**- моддий борлиқдаги нарсалардан фикран ажратиб олинган баъзи хусусият, сифат, ҳолатларга, шунингдек нарсалар ўртасидаги ички муносабатларга, қонуниятларга қаратилган тушунчалардир.
 - **Тушунчалар кўлами жиҳатидан 3 турга:**
 - **Якка тушунчалар**- якка нарс ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчадир.

- **Умумий тушунчалар-** бир жинсда бўлган кўп нарса ва ҳодисалар гавдалантирилади.
- **Тўпланма тушунчалар-** бир жинсда бўлган нарса ва ҳодисалар тўплами ҳақида яхлит фикр юритиладиган тушунчадир
- Профессор Э.Ғозиевнинг “Умумий психология” дарслигида тафаккур турлари қуйидагича таснифланади:
- **Шаклига кўра:** кўргазмали-ҳаракат, кўргазмали-образли.
- **Топшириқ характериға кўра:** назарий, амалий, ихтиёрсиз, ихтиёрий.
- **Фикр ёйиқлиғига кўра:** конкрет, абстракт, реалистик, аутистик интуитив, дискурсив.
- **Фикрнинг оригиналлик даражасига кўра:** репродуктив, продуктив, ижодий, визуал, фазовий.

В.Каримованинг “Психология” ўқув қўлланмасида тафаккур турлари қуйидагича таснифланади.:

- **Шаклига кўра:** кўргазмали-ҳаракат, кўргазмали-образли, мантиқий
- **Кўриладиган масаланинг характериға кўра:** назарий, амалий
- **Ижодийлик элементиға кўра:** конвергент, дивергент
- **Янгилиги ва ноёблиғига кўра:** репродуктив, продуктив (ижодий)
- **Кўргазмали-ҳаракат тафаккур тури-**амалий тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида ҳаракатлар ёрдами билан амалга ошириладиган фикрлаш тури, деб тавсифланади.
- **Кўргазмали-образли тафаккур тури** конкрет тафаккурнинг бевосита идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат бўлган тури.
- **Конкрет тафаккур-фикр** юритилиши лозим бўлган нарса-ҳодисаларни идрок ёки тасаввур қилиши мумкин бўлган тафаккурдир. У ўз навбатида қуйидаги турларға ажратилади

- **Яққол-предметли тафаккур**-агар фикр юритиш объекти бевосита идрок қилинган тафаккур.
- **Яққол-образли тафаккур** -фикр юритилаётган нарс ва ходисалар фақат тасаввур қилинган тафаккур.
- **Абстракт тафаккур** нарсаларнинг моҳиятини акс эттирувчи ва сўзларда ифодаловчи тушунчаларга таяниб фикр юритишдир.
- **Назарий тафаккур**-ходисаларни изоҳлашга, фараз қилишга қаратилган тафаккур.
- **Умумлашган тафаккур**- назарий тафаккурни олдиндан кўриш имкониятини яратадиган тафаккур.
- **Авторитар тафаккур** муайян фикрни чин ёки ёлгонлигини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига, инсон шахсининг ижобий ёки салбий сифатлари билангина чекланиб қолишдан иборат тафаккур тури.
- **Дискурсив тафаккур**- психологияда бир-бирлари билан узвий равишда боғланган мулоҳаза юритишдан иборат тафаккур жараёнини айтилади.
- **Ижодий тафаккур** – мураккаб билиш фаолиятидан бири бўлиб, тадрижий равишда изчил ўзаро боғланган жараёнлардан ташиқ топди, даставвал саволлар тузилади, вазифа аниқланади, масалани ечиш ва саволларга жавоб қидириш жараёни вужудга келади.
- **Реалистик тафаккур** куршаб олган атроф-муҳитни ўрганишга, акс эттиришга қаратилган фикр юритиш бўлиб, у мантикий қонун ва қоидалар ёрдами билан воқеликни инъикос қилади.
- **Аутистик тафаккур** инсоннинг хоҳиш ва истакларини амалга ошириш билан боғлиқ равишда содир бўлади.
- **Индивидуаллик ёки индивидуалистик тафаккур** амалга оширилиши лозим бўлган тафаккур ҳаракатлари ўша шахсининг ўз тилакларини рўёбга чиқаришга йўналтирилган фикр юритилишдан иборат тафаккурдир.
- **Визуал тафаккур**-масала ечимини қабул қилишга ва информацион тайёргарлик кўришга қаратилган фикр юритишга айтилади.

- **Продуктив тафаккур** қисқа вақт бирлиги ичида янги оригинал фикрлар яратиш ёки муҳим илмий, амалий масалаларни ҳал қилиш билан белгиладиган тафаккурга айтилади.
- **Репродуктив тафаккур** -пассив, тайёр мулоҳазаларни ўзлаштириб олишга ва “тайёр ҳолда” ундан фойдаланишга қаратилган инсоннинг билиш фаолияти кўринишидир.
- Фазовий тафаккур деганда нарса ва ҳодисаларнинг фазода рационал жойлашиши, замон ва макон муносабатларини, мураккаб боғланишларини адекват равишда акс эттиришдан иборат фикр юритиш жараёни тушунилади, тасаввурлар, хотира ва ҳаёл тасаввурлари билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Тафаккурнинг қуйидаги сифатлари ажратиб кўрсатилади:

- *Мазмундорлиги;*
- *Мустақиллик;*
- *Эпчиллик;*
- *Самарадорлиги,*
- *Фикрнинг кенглиги,*
- *Тезлиги;*
- *Чуқурлиги.*
- **Тафаккур мазмундорлиги** деганда инсоннинг теварак-атрофдаги моддий воқелик тўғрисида онгда қай миқдорда, кўламда мулоҳазалар, муҳокамалар, фикрлар, муаммолар, тушунчалар жой олганлиги назарда тутилади.
- **Тафаккурнинг чуқурлиги** деганимизда моддий дунёдаги нарса-ҳодисаларнинг асосий қонунлари, қонуниятлари, хоссалари, сифатлари уларнинг ўзаро боғланишлари, муносабатлари, тафаккуримизда тўлиқ акс этганлигини тушунишимиз керак.
- **Тафаккурнинг кенглиги** инсонлардаги нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим белги, хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ўтмиш юзасидан, ҳозирги давр ҳақида, шунингдек, келажак тўғрисида мулоҳазалар, муаммолар ва тушунчаларни қамраб олган тафаккур.

- **Тафаккурни мустақиллиги** деганда кишининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига аниқ мақсад, янги вазифалар қўя билиши, улар юзасидан амалий ва илмий характердаги фараз, гипотеза қилиш, натижани кўз олдига келтира олиши, қўйилган вазифани ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасисиз ўзининг ақлий изланиши туфайли турли йўл, усул ва воситалар топиб, мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш керак .
- ***Ақлнинг серташаббуслиги** деганда инсоннинг ўз олдига янги муаммо, аниқ мақсад ва конкрет вазифалар қўйишни, ана шуларнинг барчасини амалга оширишда, ниҳоясига етказишда ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга таааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутамиз.*
- ***Ақлнинг нишиқлиги** вазифаларни тез ечишда, ечиш пайтида янги усул ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўллашда, трафаретга айланган эски йўл ҳамда усуллардан фориғ бўлишда ва бошқа жараёнларда ифодаланади*
- **Сермахсул тафаккур** агар инсон томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, ғоялар, тавсифномалар яратилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай кишининг тафаккури деб аталади.
- **Тафаккур ихчамлиги** деганда муаммони ҳал қилишнинг дастлаб тузилган режаси мазкур жараёнда масала ечиш шартини қаноатлантирмай қолса, номутаносиблик ҳосил бўлса ҳеч иккиланмай эластик равишда ўзгартиришлар киритишдан иборат фикр юритиш фаолиятини тасаввур қилмоғимиз шарт .
- **Тафаккурнинг тезлиги** қўйилган саволга ва муаммога тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
2. Немов Р.С. Психология. М.: Владос, 2003. 1-2-т.
3. G'oziev E. G`. Umumiy psixologiya. 1-2 tom. T., Fan, 2002.
4. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2007
6. www.childpsy.ru
7. [.www.edu.uz](http://www.edu.uz)
8. [.www.flogiston.ru](http://www.flogiston.ru)
9. [.www.pedagog.uz](http://www.pedagog.uz)
- 10..www.psychology.uz
- 11..www.psychology.net.ru
- 12..www.psycatalog.ru
- 13..www.psychology.net.ru
- 14..www.tdpu.uz